

Tradíció és innováció az ausztrál faépítészetben I.

Népi építészet ausztrál módra: A queenslandi ház

Máthé Katalin[✦]

Az utóbbi néhány évtizedben a filozófusokat, teoretikusokat és praktizáló építészeket egyre intenzívebben foglalkoztatta az a dilemma, mely egyrészt korunk technológiai lehetőségeinek kihasználásából, másrészt kulturális örökségünk megőrzése iránt érzett felelősségtudatból ered. Kenneth Frampton kritikai regionalizmus elméletét a múlt század végén járható útnak tekintették ennek a problémának a megoldásához. Ezeknek a tanoknak az elterjedése Ausztráliában, és különösképpen Queensland államban egy olyan korszakban következett be, amikor a nemzeti identitás kulcskérdés volt. A kiváló építészeti teljesítményt Frampton elméletének egy helyi változata, a délkelet queenslandi kritikai regionalista iskola koncepciója alapján értékelték. Ez a koncepció a queenslandi házat a helyi kritikai regionalista építészet fő forrásának tekintette, és számos kortárs queenslandi építész, közöttük Russell Hall faépületeit a kritikai regionalista építészet példás megoldásaiként tartotta számon. A hat részes cikksorozat elemzi Queensland második világháború előtt uralkodó lakóépület típusát, a queenslandi házat, rámutat a délkelet-queenslandi kritikai regionalista iskola koncepciójának hiányosságaira és Russell Hall építészeti munkásságából emel ki példákat hagyomány és újítás sikeres együttélésére. Az alábbi cikk a különböző korszakban a queenslandi házról megfogalmazott vélekedéseket, és a jelen tudományos kutatásának néhány eredményét foglalja össze.

Kulcsszavak: A queenslandi ház, Veranda, Cölöpökre emelés

Tradition and Innovation in Australian Timber Architecture

Part 1: An Interpretation of Vernacular Architecture in Australia: The Queensland House

The dilemma that stems from the desire to benefit from the potential offered by contemporary advancements on the one hand, and the responsibility felt for safeguarding cultural heritage on the other, has puzzled philosophers, theoreticians and practising architects with increasing intensity during the past few decades. Kenneth Frampton's theory of critical regionalism has been viewed as a viable approach in architecture to overcome this problem. The dissemination of these ideas paralleled a period in Australia, and particularly in Queensland, when issues of identity were in focus. Outstanding architectural achievements were assessed on the basis of the local application of this theoretical framework. The concept of the South-East Queensland critical regionalist school identified the Queensland House as the source of a critical regional approach and Russell Hall's contemporary timber buildings were considered as remarkable examples of a critical regionalist practice. The series of articles introduces Queensland's prewar domestic building type, the Queensland House, highlights the shortcomings of the concept of the South-East Queensland critical regionalist school and presents successful examples for the coexistence of tradition and innovation in Russell Hall's architectural activity. The article below considers the variety of interpretations about the Queensland House articulated since its existence, and some results of contemporary academic research.

Keywords: The Queensland House, Verandah, Elevation off the ground

Bevezetés

Az ausztrál építészet az 1980-as évektől kezdődően tett szert nemzetközi hírnévre, a korszak építészetkritikai szemléletét meghatározó kritikai regionalizmus elméletéhez kötődve. Kenneth Frampton azóta sok kritikát kapott, teóriájának vitathatatlan érdeme az építészetelméleti írásokra addig jellemző domináns kulturális

központ és a körülötte kerengő alsóbbrendű szatelitek modelljének elutasítása (Frampton 1985). Frampton szerint a tudományos-technológiai haladás tévútra tereli a civilizációt, ahol az építészet nem tudja betölteni azt a küldetését, hogy az emberiséget hozzásegítse a világban való helyének megtalálásához. A posztmodern próbálkozásokat az építészet kríziseként értelmezve, Frampton a „helyileg érlelt értékek és

[✦] Máthé Katalin M Arch., doktorandusz hallgató, NyME Építészeti Tanszék

előképek”-ben (Frampton, 1983a p.18) látta az egyetemes modernizmussal szemben bevethető tartalékokat. Így az addig perifériának tekintett helyek építészetére nemcsak egyenrangú partnerként, hanem kitüntetett figyelemmel kezdtek tekinteni. Ennek a folyamatnak vált fontos szereplőjévé az ausztrál kortárs építészet mellett például a magyar organikus építészet is. Kiállítások, konferenciák rendezésével, rangos díjakkal méltatták a régiók sajátos értékeire koncentrááló építészetet. A kritikai regionalizmus „anti-centrizmusá”-val (Frampton, 1983a p.16) legerőteljesebben azokon a helyeken azonosultak, ahol az identitás lényeges kulturális kérdés volt.

Ausztrália ezekben az években ünnepelte alapításának 200 éves évfordulóját, mely alkalom volt saját mítoszának tisztázására. A „nagy ausztrál álom” építészeti vonatkozása a mindenkit megillető szabadonálló családi ház kertvárosi környezetben. A kivitelezett álom, a külvárosok téglapépületnek álcázott favázasszerkezetű házai, az ország épületállományának döntő hányadát teszik ki, csekély építészeti értékkel bírnak és a szakma folyamatos kritikájának célpontjai. Az ausztrál építészet elismert épületei a helyi „tradíciókhoz” hű, vállaltan favázások, és büszkén ausztrálok, utóbbi nem kevésbé jellemző alkotóikra is.

Az ausztrál építészeti diskurzus talán egyik legtisztázatlanabb kérdése, hogy mire is kell pontosan gondolni a helyi építészeti hagyomány említése hallatán, és hogy a második világháború előtti épületek milyen sajátosságai – ha egyáltalán vannak ilyenek – szolgálnak továbbörökítendő értéként a ma építészeti számára. A szerző a téma kutatásával két évet töltött Ausztráliában, ebből fél évet a szubtrópusi-trópusi égvőben elterülő Queensland állam fővárosában, Brisbane-ben, Russell Hall építész munkatársaként, akinek munkája a nyolcvanas évektől számos elismerésben részesült a kritikai regionalizmus égisze alatt. E cikksorozat egyrészt tárgyilagos ausztrál faépítészet-történetet desztillál a témában megjelent egymásnak ellentmondó érvelésekből és érzelmektől fűtött vitából. Másrészt Russell Hall néhány épületének elemzésével mutat példákat hagyomány és innováció sikeres együttélésére.

Egy lakóépületforma a változó ízlések tükrében

A „queenslandi ház” kifejezés azt a fa lakóházatípust jelenti, mely az 1850-es évektől mintegy száz éven át a lakásépítés uralkodó formája volt Queenslandben. A kifejezést több esetben a „négyzetalaprajzú négy szobás meredek sátozottos, elöl hátul verandás „fa és bádogg” ház”-ra (Fisher, 1985 p.45)-ra korlátozzák (**1. ábra**). Létezik egy másik alapelrendezés is, a kétszobásfaváz, mely téglalap alaprajzú és nyeregtes (**2. ábra**). E két alaptípuson belül a véges számú elemek kis változtatásából és kombinációjából megszámlálhatatlan variáns származtatható. A „melyik az igazi Queenslander?” talányát Rod Fisher, a témáról egyik gyakran publikáló történész oldotta meg: „A legjobb válasz: az összes” (1994, p.32). Az utóbbi húsz évben a „tradicionális” queenslandi épületek rendkívüli népszerűsége tettek szert, valóságos ipar fejlődött ki e tömegigény kiszolgálására. A fennmaradt épületek megvásárolhatók használt háztelpeken, illetve eredeti helyükön, ahonnan erre alkalmas szállítóeszközzel új helyükre költöztetik őket (**3. ábra**).

1. ábra – négyzetalaprajzú queenslandi ház

2. ábra – Téglalap alaprajzú queenslandi ház

3. ábra – Régi Queenslander költöztetése

A housemoving (ház-költöztetés) gyakorlata még a korai telepes időkre nyúlik vissza: abban az időben igásállatok vontatta szekereken költöztettek át egész településeket, melyeket helyismeret híján például ártérben építettek.

A felújítás mellett a másik lehetőség a számos kivitelező hirdette korszerűsített replikák vásárlása. A hitelesség megőrzésében az építési hatóságok kiadványai és erre szakosodott műemléki-tanácsadó építészirodák segítik az építetőket. Ez a lelkesedés mindazonáltal elég újkeletű. A városközpontokhoz közeli, régi külvárosok és házak előnyeinek és bájának újrafelfedezése az 1970-es évek végén kezdődött Brisbane-ben. A queenslandi ház értékelése és megbecsülése sosem volt állandó, hanem az adott korszak uralkodó ízlésének és divatjának megfelelően változott. A gyarmati építészetére tett legkorábbi megjegyzések ritkán voltak elismerők. A látogatók többsége Charles Allen 1867-ben tett megfigyeléseihez hasonlóan vélekedett:

”Egy ausztrál városba érkezéskor az utazó minden bizonnyal nem lesz megbabonázva a házak szépsége által, amelyek nem úgy festenek, mintha tulajdonosaik tanulmányozták volna a picturesque-et vagy figyeltek volna a kényelemre lakóházaik építésekor. Minden ember olyan házat épít az általa vásárolt telekre, amit akar, vagy elképzel. A queenslandi városokban ezek többnyire fa vagy fém konstrukciók, oszlopokra emelve, egyszintesek, kis verandával az utcai homlokzaton. A méret a telepes igényei és pénztárcája szerint változik, és mivel nincs két hasonló, az újonnan alapított városnak meglehetősen rendhagyó megjelenést kölcsönöz, mely nem túl hízelgő a szemnek.” (Archer 1987 p.99)

Az utazók elfogadható építészetéről alkotott képe egy kifinomultabb társadalomból származott. Következésképpen az ő értékrendjük szerint a pionír körülmények között emelt épületek többsége valóban ízléstelennek számított (4. ábra).

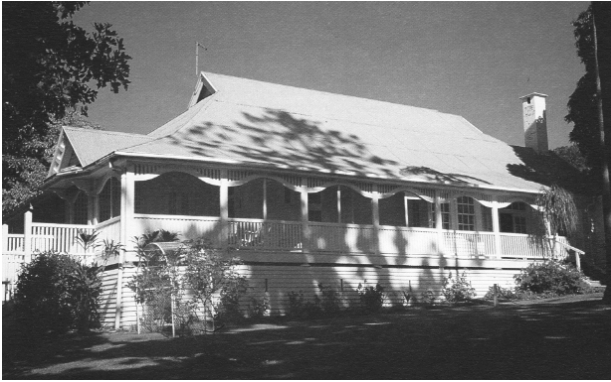
Ennél szakavatottabb vélekedés Robin Dods-é, Ausztrália egyik legmegbecsültebb, külföldön tanult építésze. A helyi lakóházakra úgy utalt, mint „csúnya házak, amiket fekete cölöpökre ültettek” (Newell 1985 p.45), melyek „alig szolgálnak jobb lakhelyül, mint a sátrak” (Dods 1919 p.29). Kritikája a gazdagabban díszített házakat is elmarasztalta.

„Nehéz megérteni ezeket a teljesen céltévesztett utáztatokat, melyeket az emberek ott-honnak neveznek, és nehéz elhinni, hogy építetőjük komolyan gondolta, amit csinált. Kegyelebb lenne némi humorral közelíteni, és úgy kezelni, mint valami „nyelvtörőt”, melyet az elkövetkező generációk szórakoztatására építettek.” (Dods 1919 p.29)

Dods építészeti ízlése Skóciában formálódott, ahol a tanulóévei alatt az Arts and Crafts mozgalom hatására a kézművesség újraéledt az építészetben és a művészetben. Robin Dods ma a Brisbane-ben tervezett házairól ismert, és megbecsülés övezi a szubtrópusi klímának megfelelő építészet alapjainak lefektetéséért. A valóságban csak kis mértékben változtatta a meglévő modellek szerkezetét és alaprajzi elrendezését; inkább csak a részletek kimunkáltságán javított és kevesebb meggyőződéssel alkalmazta a könnyű faszervezetes megoldásokat, mint ahogyan azt neki tulajdonítják (5. ábra). Ha megfelelő anyagi forrás állt rendelkezésére, akkor téglalapú épületeket tervezett, amint azt saját háza esetében is tette.

4. ábra – Egy queenslandi település a 19. században

5. ábra – Robin Dods egyik fennmaradt épülete Brisbane-ben

Robin Boyd, Ausztrália 1950-es és 60-as években aktív nemzetközi híru építész és teoretikusa írásaiban témáit a modern építészet értékrendje szerint tárgyalta, erős részrehajlással a Melbourne-ben és Sydney-ben épült példák iránt. A queenslandi házról alkotott kritikája: „A brisbane-i stílus... sosem volt kiművelt stílus. Egyszerűen csak egy közepszerű kivitelező gyakorlat volt, éppen olyan műveletlen, mint építőinek beszédstílusa, és nagyon kevés építész próbálta civilizálni” (Boyd 1962 p.26). Ha elő is fordult építészeti közbeavatkozás, Boyd szerint az is a déli államokból származott: „A brisbane-i ház a testével a trópuson elterülve, fejével sydney-i és melbourne-i divatlapok hasábjait kémelve fejlődött ki. Lényegében a déli államokban honos villa egy fából készült és cölöpökre emelt változata” (1952 p.195).

1968-ig, J. M. Freeland *Architecture in Australia* (Építészet Ausztráliában) és egy évvel később Philip Cox és Freeland *Rude Timber Buildings in Australia* (Ausztrália rusztikus faépületei) című könyveinek megjelenéséig tartott, míg ez az elmarasztaló szemlélet „hivatalosan” megváltozott. A modern építészet mindenhatóságába vetett hit világszerte megingott, és az érdeklődés alternatív források felkutatása felé fordult. A népi építészet nagy táborát vonzott; 1954-ben Angliában megalakult a Vernacular Architecture Group (Népi Építészeti Társaság) új lendületet adva a népi építészeti formák tanulmányozásának. Jelentős esemény volt a New York-i Modern Művészeti Múzeumban 1964-ben megrendezett *Architecture Without Architects* (Építészet építészek nélkül) című kiállítás.

Ausztráliában is egyre nagyobb figyelmet szenteltek az építészeti múltnak, és az első,

1947-ben „privát ezoterikus hobbiként” (Freeland, 1968 p.311) alapított National Trust of New South Wales (Új Dél-Wales Nemzeti Örökség Testülete) az 1960-as évekre jól szervezett nemzeti testületté fejlődött. Freeland már kijelentette, hogy „mára az ausztrál építészeti örökség megőrzésére szervezett mozgalom cselekvőképes erővé vált, és Ausztrália legjobb épületeit már megőrzi, vagy meg fogja őrizni az utókor számára. (1968 p.311) Freeland így a korábbi kritikáktól nagyon eltérő hangnemben írt a queenslandi házról:

„Az 1890-es évekre aztán New South Wales egyes területein, de főleg Queenslandben fejlődésnek indult egy épületforma, mely általában négyzet alaprajzú, a földtől súlyos fa cölöpökre emelt szobákból álló kompakt doboz volt, aminek favázcsontozata kilátszott, körülfutó széles verandáját műves rácsozat csipkézte és fémborítású sátozott fedte. A fizikai adottságokból logikusan kibomló, sajátos karaktere volt, s ezáltal Ausztrália a legközelebb jutott egy eredeti stílus megteremtéséhez.” (Freeland 1968 p.209)

„... a faborítású, vázas, fémtetős épület... az építők keze által nyerte el jellegét. Származtatott épületről van szó – alap gondolata, és hosszú éveken keresztül számos építőanyaga importból származott. De a faszerkezeti technika ausztrál, és egyedülállósága révén Ausztrália megalkotta a saját háztípusát.” (Cox & Freeland 1969 p.61)

Freeland állásfoglalása inkább a queenslandi ház jellegzetes vizuális megjelenésére vonatkozó felismerés, semmint alapos történeti kutatás eredménye. Ennek ellenére egy évtizeden keresztül senki sem kételkedett ezen állítások igazában; ellenkezőleg, ez lett az eredeti ausztrál építészet létét bizonyító értekezések egyik leggyakrabban idézett érvelése. Freeland megalapozta az „ausztrál népi építészet” mítoszát, amelybe vetett hitet azóta is nagyon nehéz megingatni.

A tudományos kutatás kezdetei

A témában végzett első tudományos kutatás Ray Sumner doktori disszertációja, a „Settlers and habitat in tropical Queensland” („Telepesek és lakástípusok a trópusi Queenslandben”, 1974). Ezt szorosán követte Don Watson

1975 és 1978 között végzett terep-tanulmánya, melynek eredményeit a Queensland National Trust (Queenslandi Nemzeti Örökség Testülete) számára készített tanulmányban rögzítette 1981-ben. Néhány évvel később Peter Bell foglalkozott az észak-queenslandi bányász településekkel, elemzését a fennmaradt épületállomány kimerítő vizsgálatára alapozva (Bell, 1984). Peter Bell és Donald Watson felmérései helyszínen gyűjtött adatokra támaszkodtak, mely munkához bevallottan nagy lelkesedéssel láttak hozzá:

„Az eredeti tanulmány megkezdésekor a tárgyról szóló tudásom, mint a terület más kutatóié is, meglehetősen kezdetleges volt. A munka a queenslandi ház feltételezett kivételes karakterére alapozva kezdődött. Jellemzésére az „egyedülálló” szó volt használatban és a Rude timber buildings in Australia [sic] általánosságban összefoglalta a rálátásomat a helyzetre.”(Watson, 1985 p.11)

E felmérés eredményei valamelyest kiábrándítóak. Míg a 19. századi észak-queenslandi házról alkotott általános kép egy cölöpökre emelt látszó keretvázsal, körbefutó verandával, cizellált fa és fémlemez díszítésekkel kialakított épületet idéz elénk, a jelen valóság ennél kevésbé megnyerő. Kevesebb, mint 40 százalék a földtől magasan megemelt, a tizenháromból alig egynek van nyitott verandája, és dekoratív fa- vagy fémbetétekkel már rendkívül ritkán találkozhatunk. Ennek ellenére az elvégzett munka értékes. Rámutat az első benyomások esendőségére, melyek képesek egy teljes utcatömbnyi cementlemez-borítású bódét figyelmen kívül hagyni egyetlen elbűvölő farácszat láttán...” (Bell, 1984, p.x)

Az „egyedülálló” jegyek: veranda és cölöpökre emelés

J. M. Freeland több jellegzetességet sorolt fel, melyek meggyőződése szerint lokálisan fejlődtek az éghajlati körülmények hatására, és egy egyedülálló épületípust eredményeztek a queenslandi házat. Ezek a jellegzetességek a következők voltak: (1) fa alkalmazása építőanyagként; (2) földtől való felemelés; (3) négyzetes alaprajz, melyet (4) körben veranda szegélyez.

A kutatás előrehaladtával hamarosan kiderült, hogy a földtől megemelés és a veranda

használata nem Queensland egyedülálló sajátosága, és hogy a világ számos részén ugyanezeket a megoldásokat alkalmazzák, nem csak szigorúan éghajlati okokból. Nagyon hasonló példákat találtak Indiában, Délkelet-Ázsiában (**6. ábra**), Dél-Afrikában, Észak-Amerika déli államaiban, sőt még Kanadában is. De nem volt szükség ennyire a határokon túlra nézni. A veranda Ausztrália déli államainak korai gyarmati építészetében is előszeretettel alkalmazott elem volt.

A fent felsorolt helyszínek nagyon különbözőek földrajzi adottságaikat tekintve. Egy dologban azonban egyeznek: mindegyikük valaha gyarmat volt. A kutatók bizonyítékokat tártak fel annak a nézetnek az alátámasztására, hogy a queenslandi ház esetében nem a helyi körülményekre érzékenyen reagáló, fokozatosan finomuló építésmód fejlődéséről, hanem kész épületforma gyarmatosítók által való behozataláról van szó. Ray Sumner nyomon követte a veranda útvonalát, mielőtt az Queenslandet elérte:

„A britek Indiában szerzett tapasztalatai eredményeként a verandát visszaimportálták Nagy-Britanniába a 18. században, ahol népszerűvé vált, annak ellenére, hogy egyáltalán nem illett az éghajlatra... A veranda Angliában is társadalmi szükségletet elégített ki, és a picturesque építészeti népszerűsítették... Tehát a veranda Indiából, Nagy-Britannia közvetítésével, több mint fél évszázados ottani alkalmazása után jutott el Queenslandbe, ahogyan ez valamivel korábban a többi gyarmaton is megtörtént. A queenslandi verandát ezért kötelező kortárs design kellékeknek kell tekintenünk, mely a

6. ábra – Verandás, cölöpökre emelt épület Pápua Új-Guineában

bevándorlók konvencionális ízléséből eredt. Szimbolikus jelentősége volt, mert azt „megfelelő”-nek tartották, hogy legyen a háznak verandája az utcafronton, és pszichológiai okokból is szükség volt rá, mivel kijelölte a ház „elejét”, egyfajta „határzónát” a közösségi és a privát között.” (1985 pp. 309-10)

A másik jellegzetesség, a cölöpökre emelés eredetét és indítékait tekintve nem határozható meg egyértelműen. Már magát az építési gyakorlatot sem egyetlen, hanem legalább öt kifejezéssel említik: „posts” (oszlopok), „piles” (pillérek), „blocks” (cölöpök), „stumps” (tuskók) és „stilts” (tönkök) (Watson, 1981, p.7.1). Mivel egy ház megemelése számos előnnyel jár, nehéz rekonstruálni, melyek a használatát indokoló elsődleges motívumok, és melyek csak utólagos racionalizációi egy bevett építési szokásnak. Peter Bell megállapította, hogy a magasan megemelt házak nem olyan gyakoriak, mint ahogyan azt általában hiszik. Továbbá arra is rámutat, hogy az egész szintnyi megemelés gyakorlata a fejlődés későbbi szakaszában került bevezetésre.

Ez a megoldás valószínűleg nem egyetlen okra vezethető vissza, hanem több követelmény – úgymint biztonság, nedvesedés és árvíz elleni védekezés, természetangyák megjelenésének időben észlelése - együttes kielégítése (7. és 8. ábra). Másrésztől, nagyon meredek építési helyszín esetén, mint Brisbane-ben, a házak cölöppalapokra állítása kétségtelenül a leggazdaságosabb megoldás (9. ábra). Ennek ellenére tisztázatlan marad, hogy ezek közül az indokok közül melyek vezettek egy ennyire széles körben alkalmazott építési módhoz. A Public Opinion Enquiry on House Design (Közvélemény-kutatás háztervezésről), melyet a Queensland Bureau of Industry (queenslandi Ipari Hivatal) 1944-ben végzett, arra az

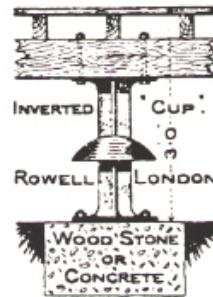
7. ábra – A Brisbane folyó áradása

eredményre jutott, hogy a házak megemelésének legnagyobb előnyeként a tulajdonosok a ház alatti fedett rész hasznosítását tartják.

PROTECTION AGAINST "WHITE ANTS."

No. 24.

As a protection against White Ants, any of these buildings can be raised about 3 ft. off the ground, on "Rowell's" Improved Iron Pillars with Vermin proof "Inverted Cups." Examples of this are given by illustrations Nos. 19 and 22.

The Cap and Base are interchangeable so that they may be fixed with Cup reversed for filling with liquid, if desired.

"ROWELL'S" IMPROVED IRON PILLAR FOR SUPPORTING BUILDINGS OFF THE GROUND.

8. ábra – Korabeli hirdetés cölöpökre emelt épületekhez fejlesztett természetangya-megfigyelő eszközről

9. ábra – Magas cölöppalapok Brisbane meredek lejtőin

10. ábra – queenslandi utcakép a 20. század elejéről

Összegzés

Habár a kutatások a fent taglalt építészeti elemek ausztrál találmány voltát kimerítően cáfolták, tagadhatatlan, hogy a második világháború előtt a Queenslandben készült házak magas százalékát nagyon hasonló módon építették (10. ábra). Így a vizsgálódás a queenslandi ház széleskörű alkalmazása és népszerűsége mögött rejlő okok feltárása felé kezdett irányulni. Ezen a ponton a vélemények megoszlottak, és a megfigyelőket két táborra választották. Az egymásnak ellentmondó értelmezések tisztázására a szerző az okfejtéseket egyrészt a queenslandi ház történetét tárgyilagosan vizsgálni kívánó, a feltárt adatokból kiinduló „Objektív Tábor”-ra, másrészt annak kulturális jelentőségét igazolni igyekvő, nézete kialakításához érzelmeket is keverő „Emocionális Tábor”-ra osztotta.

A cikksorozat második része az Objektív Tábor álláspontját fejt ki részletesen.

Irodalomjegyzék

1. Archer, J. 1987. *Building a Nation: A History of the Australian House*. Collins, Sydney.
2. Bell, P. 1984. *Timber and Iron: Houses in North Queensland Mining Settlements 1867-1920*. University of Queensland Press, Brisbane.
3. Boyd, Robin 1962. *The Walls Around Us*. F.W. Cheshire, Melbourne,
4. Boyd, Robin 1952. *Australia's Home: Its Origins, Builders and Occupants*. Melbourne University Press, Melbourne,
5. Brisbane City Council 1992. *The History of your House: A Step-by-step*. Research Guide, Brisbane.
6. Cox, P. & Freeland, J.M. 1969. *Rude Timber Buildings in Australia*. Thames and Hudson, London.
7. Craik, J. 1990. „*The cultural politics of the Queensland house*”. Continuum, vol.3, no.1, pp.188-213.
8. Dods, R. 1919. „*The architect and the future*”. in Ure Smith & B. Stevens (szerk.), Domestic Architecture in Australia, Angus and Robertson, Sydney, pp.29-33.
9. Drew, P. 1991. „*A place for the uninvited*”. in P. Freeman & J. Vulker (szerk.), The Australian Dwelling, RAI Education Division, Red Hill, pp.37-46.
10. Drew, P. 1992. Veranda: *Embracing Place*. Angus & Robertson, Pymble.
11. Fisher, R. & Sumner, R. (szerk.) 1985, *Brisbane: Housing, the River, Health & the Arts*. Brisbane History Group Papers, Brisbane.
12. Fisher, R. 1994. „Identity”, in R. Fisher & B. Cozier (szerk.), *The Queensland House: A Roof over our Heads*. Queensland Museum, Brisbane, pp.31-48.
13. Frampton, K. 1983. „*Modern architecture and Critical Regionalism*”. RIBA Transactions 3, vol.2, no.1, pp.15-25.
14. Frampton, K. 1983. „*Prospects for a Critical Regionalism*”. Perspecta: The Yale Architectural Journal, no.20, pp.147-162.
15. Frampton, K. 1983. „*Towards Critical Regionalism: Six points for an architecture of resistance*”. in H. Foster (ed.), The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture, Bay Press, Seattle, pp.16-30.
16. Frampton, K. 1985. *Modern Architecture: A Critical History*. 2nd edn, Thames and Hudson, London.
17. Freeland, J.M. 1968. *Architecture in Australia: A History*. Cheshire, Melbourne.
18. Lund, N. 1958. „*Robin Dods, the life and work of a distinguished Queensland architect*”. Architecture in Australia, vol.47, Jan-Mar., pp.77-86.
19. Newell, P. 1985. „*The rise and fall of the black stump*”. Owner Builder, no.16, Aug-Nov., pp.43-46.
20. Riddel, R. 1988. „*R.S. Dods and the Queensland house*”. Historic Environment, vol.6, no.2-3, p.38.
21. Sumner, R. 1974. *Settlers and Habitat in Tropical Queensland*. Department of Geography Monograph No.6, James Cook University, Townsville.
22. Sumner, R. 1985. „*The Queensland style*”. in R. Irving (szerk.), The History and Design of the Australian House, Oxford University Press, Melbourne, pp.290-312.
23. Watson, D. 1981. „*The Queensland house: A report into the nature and evolution of significant aspects of domestic architecture on Queensland*”. the author, Brisbane.
24. Watson, D. 1985. „*An overview of the Brisbane house*”. in R. Fisher & R. Sumner (szerk.), Brisbane: Housing, the River, Health & the Arts, Brisbane History Group Papers, Brisbane, pp.11-7.